

Kurân’da İstifhâm Üslûbu ve Belâğî Özellikleri

The Interrogation Style in The Qur'an and Rhetorical Features

Bilal UMAÇ

Eğitim Yöneticisi, MEB, Van, Türkiye

ÖZET

Kur’an’ın öne çıkan en önemli mucizelik yönlerinin başında kuşkusuz belâgat ve üslûp zenginliği gelmektedir. Kur’an’ın indiği günden zamanımıza kadar araştırmacılar tarafından üzerinde en fazla çalışılan konuların başında Kur’an’ın üslubu, belâğatı, nazmı ve i’cazı gibi temel konular yer almaktadır.

Bu çalışmada, Kur’an’ın üslûp çeşitleri içerisinde önemli bir yere sahip olan istifhâm üslûbu ve önemli araçlarından olan istifhâm edatları birlikte incelenmiştir. Çalışmamızda öncelikle belâgat, üslûp ve istifhâm kavramlarının anlam alanına değindikten sonra istifhâm edatlarının kategorik çeşitleri ve edatların sözcük tanımları yapılmıştır. Kur’an üslûbu bağlamında istifhâm edatlarının gerçek anlamı dışında mecazi/belâğî yönleri üzerinde durularak, örnek âyetlerle konu pekiştirilmeye çalışılmıştır. Bu makalede, Kur’an’ın, muhatapları ile kurduğu en önemli iletişim tekniklerinin başında gelen istifhâm üslûbu, belâgat ilminin sabiteleri çerçevesinde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Kur’an’ın i’caz yönlerinden biri de anlatım üslubundaki eşsizliktir. Bu bağlamda makalede Kur’an’ın anlatım üslubunun bir tezahürü olarak istifhâm üslûbu farklı veçheleriyle ortaya koymaya çalışılmıştır. Özellikle Kur’an’da istifhâm üslûbu haritasının temel yönleri ve öne çıkan üslûba ait önemli kavramlarının tespiti yapılarak her biri ayrı ayrı incelenmiştir. Bu şekilde elde edilen ve ulaşılabilen somut verilere bağlı kalınarak istifhâm üslûbunun anlam zenginlikleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Buna bağlı olarak Kur’an’ın başka dillere çevirisi yapılırken bu çeşit üslûp zenginliklerinin göz önünde bulundurulmanın ne denli önemli olduğu ifade edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur’ân, Belâgat, Üslûp, İstifhâm Üslûbu, İstifhâm Edatları

ABSTRACT

Undoubtedly, eloquence and the stylistic richness are at the forefront of the most important miraculous aspects of the Qur'an. From the day of the descent of Qur'an to now, the most studied subjects by researchers are the basic subjects such as the Qur'an's style, rhetoric, verse and the miraculous aspects.

In this work, the style of question, which have an important place in the styles types of the Qur'an, and prepositions of question, which is one of its important tools, have been studied together. In our study, first of all, after mentioning the style meaning of the rhetoric and question, the categorical types of the prepositions of interrogation and the word definitions of prepositions have been made. In the context of the Qur'anic style, apart from the literal meaning of the prepositions of interrogation the metaphorical/rhetorical aspects have been emphasized and the subject has been tried to be reinforced with sample verses. In this article, it has been tried to reveal the style of question which is one of the most important communication techniques of the Qur'an, within the framework of the constants of rhetoric.

One of the miraculous aspects of the Qur'an is its uniqueness in its narrative style. In this context, in this article, it has been tried to reveal the interrogation style as a manifestation of the Qur'an's narrative style with its different aspects. In particular, the basic aspects of the map of the interrogation style in the Qur'an and the important concepts of the prominent style have been determined and each of them has been examined separately. By adhering to the concrete data obtained and accessible in this way, the richness of the meaning of the interrogation style has been tried to be revealed. Consequently, it has been tried to express how important it is to consider these kinds of stylistic richness while translating the Qur'an into the other languages.

Keywords: Qur'an, Rhetoric, Style, Interrogation, Prepositions

1. GİRİŞ

Bu makalede, Kur’an’ın üslûp çeşitlerinden olan istifhâm üslubunun istifhâm edatlarıyla yüklendiği anlam ilişkisinin, belâgat ilminin sabiteleri çerçevesinde araştırılması ve değerlendirilmesi olarak belirlenmiştir. Öncelikle makalede yer alan temel kavramların sözlük, terim anlamları ile semantik yönlerine ilişkin tahlilleri yapıldıktan sonra ilerleyen bölümlerde konu örneklerle detaylandırılmıştır.

İstifhâm (الاستفهام) kelimesi; “*fhm*” (فهم) fiilinden türetilip istif’âl babına/veznine uyarlanan bir mastardır. *Fehm* fiili; “kalbiyle bilmek, güzel bulunduğu bir şeyin manasını hakikatiyle idrak etmek, anlamak”) anlamlarına gelmektedir. (İbn Manzur, 1985: 12/459; İsfahani, 2009: 646; Cürcani, 1983: 142) İstifhâm ise, “sormak”, bir şeyin bilgisini, idrakini talep etmek, kişinin bilmediği bir şeyi başka birinden sorarak anlamak ve öğrenmek istemesidir.” (İbn Manzur, 1405/1983: 12/459; İsfahani, 2009: 646) şeklinde tarif edilmiştir.

Terim olarak istifhâm, Arap dilinde “kişinin söylediği lafzın görselinin/suretinin, zihninde oluşması ya da tasavvur ederek bir şeyin bilgisini talep etmesi” olarak tanımlanmıştır. (Teftâzânî, 1971: 409; Cürcani, 1983: 142)

Arapça bir sözcük olan üslûp lafzı da سلب (selebe) kökünden türetilmiş, “ağaçların arasından geçen yol, takip edilen yol, güzergâh, benimsenen tarz, tavır” anlamlarına gelmektedir. (İbn Manzûr, 1405/1985: 1/473; Fîrûzâbâdî, 2005: 97) İstilahî bir kavram olarak üslûp, Arap dili âlimleri ve edebiyatçıların çoğunluğuna göre, konuşan şahsın kendi duygu ve düşüncelerini dile getirirken tercih ettiği sözcükler ve dili kullanmada takip ettiği özgün yöntem şeklinde ifade edilmiştir. (Zerkânî, 1995: 2/239)

Belâgat ilmi bağlamında belâgat âlimleri istifhâmı, belâgatın bir alt dalı olan meânî ilminin talebî inşâ cümle çeşitlerinden birisi olarak mütalaa etmişler; nefy, inkâr, tevbih, tazim, tahkir, istibtâ, taaccüb, tesviye, temenni, teşvik medih-zemm gibi farklı anlam incelikleri ve üslûp özelliklerini yüklenmek için kullanılan bir üslûp çeşidi

olduğunu söylemişlerdir. (Sekkâkî, 1407/1987: 165; Kazvinî, 2003: 108; Teftazânî, 1991/1411),129-131; Haşimî, 1999: 79, 87-100; Habenneke, 1416/1996: 1/168, 270)

Kavramsal alanını çizmeye çalıştığımız istifham ve üslûp kavramlarına ilişkin naklettiğimiz tanımlardan sonra bir terkip şeklinde kullanılan istifham üslûbunu, üslubun bir çeşidi şeklinde ifade etmek mümkündür.

Konumuz bağlamında diğer önemli bir başlık olan belâgat ise düzgün ve yerinde söz söyleme usul ve kaidelerini inceleyen bir ilim dalı olarak tanımlanmış; meânî, beyân ve bedî' olmak üzere üç ana kategoride incelenmiştir. (Kazvinî, 2003; Ali Cârîm- Mustafa Emin, 1999: 8; el-Merâgî, 1950: 9) Belâgat, Arap dili ve edebiyatıyla ilgili ilimler içinde bağımsızlığına en geç kavuşan bir ilim dalıdır. Zira Kur'ân-ı Kerîm'in i'câzını anlayabilmek için Müslüman milletlerin ve çeşitli nesillerin uzunca bir süre bu konu üzerinde çalışıp belagatin ilkelerini, metot ve terminolojisini ortaya koymalarını beklemek gerekiyordu. Ancak bu tarihî süreçten sonra belâgat bağımsız bir ilim olabilmıştır. (Kılıç, 1992:7/380; Merağî, 1950; Kırkız, t.y.: 53; Özdoğan, 2011:1-32; Erdim & Meydanoğlu, 207: 15-40)

Belağat ilminin bir alt disiplini olan meânî ilmi, sözü, duruma ve yere göre uyarlama ilkelerini inceleme (Sekkâkî, 1987: 161; Kazvinî, 2003: 23; Durmuş, 2003: 28/206) gibi anlamlara gelmektedir. Başka bir ifadeyle kelâmın/sözün yerinde kullanılmasını, muhatap veya konuşanın durumuna uygun olarak ifade edilmesini sağlayan ve cümlelerin dil kuralları çerçevesindeki değişikliklerinden bahseden bir ilimdir. (Haşimî, 1999: 51; Deliser, 2017:156; Bulut, 2015: 51, 52) Kısaca meânî, belagatin cümle ile ilgili bahislerini konu edinir. Cümle şekilleri, kullanışları ve nasıl konuşulması gerektiği ile ilgili kaideleri inceler.

Belâgat ilminin diğer bir alt disiplini olan beyan ise sözlükte, keşif, izah ve ortaya çıkma gibi anlamlarda kullanılırken (İbn Manzur, 1405/1985: 12/62) ıstılâhî bir kavram olarak da bir manayı birbirinden farklı yollarla ifade etmenin usul ve kaidelerini öğreten bir ilim olarak tanımlanır. Bu ilmin konusu lafızlardır. Bu ilim sayesinde maksadı daha tesirli olarak anlatmak ve bu alanda yazılan metinleri anlamak mümkün görülmektedir. Beyan ilmi, bir kelimenin gerçek anlamı demek olan hakikatle ilgilenmez. Beyan ilminin konularını, lafzın manaya delaleti ve bu delaletin kısımları, mecaz ve mecazın kısımları, kinaye, teşbih ve unsurları oluşturmaktadır. (Haşimî, 1999:247; Bulut, 2015:193; Coşkun, 2002: 273)

Belagat ilminin diğer bir alt dalını oluşturan bedî' ise, sözlük olarak örneksiz ve modelsiz olarak bir şey icat eden, örneği ve modeli olmadan yaratılma anlamlarına gelirken (İbn Manzur, 1405/1985: 8/6) ıstılâhî bir kavram olarak, edebî sanatlarla örülü ifadenin lafız bakımından kusursuz, mâna bakımından mâkul ve aynı zamanda bir âhenge sahip olmasının usul ve kaidelerini inceleyen, lafzî veya mane'vî bazı sanatların uygulanmasıyla sözün güzelliğini ve zarafetini arttıran bir ilim olarak ifade edilmiştir. (Haşimî, 1999: 361; Hacımüftüoğlu, 1992: 5/320) Bu ilmin konusu "manevî sanatlar" ve "lafzî/sözle ilgili sanatlar" olmak üzere iki temel kategoriye ayrılarak incelenmiştir. (Cârîm ve Emin, 1999: 263; Bulut, 2015: 265) Belagatin bu dalının da Kur'an üslûbunun doğru anlaşılması ve içerdiği mesajlar ve muhteva zenginliğini fark etmemizde belirleyici bir role sahip olduğunu ifade edebiliriz.

Arap dili gramatiğinde önemli bir kullanım alanına sahip olan İstifhâm edatları ise, tasdik ve tasavvur olmak üzere iki amaçla kullanılmaktadır. Tasdik, bir hükmün onaylanması, tasavvur ise zihinde oluşan birden fazla hükmün, gerçek olanını belirlemek manasına gelir. (Sekkâkî, 1987: 308; Teftâzânî, 1991: 409) Anlamayı talep ettiğimiz iki şey arasında anlam ilişkisi bakımından gerçekleşip gerçekleşmediğine yönelik istifhâm tasdik için, bunun dışında başka bir ilişkiden söz ediliyorsa tasavvur için kullanıldığı ifade edilmiştir. Meselâ "أقام زيدٌ / Zeyd kalktı mı?" soru cümlesinde, Zeyd'e isnat edilen kalkma eyleminin olumlu mu yoksa olumsuz mu gerçekleştiğini bilmek bağlamında tasdik etmek için kullanılmıştır. Ancak "أدبس في الإناء أم عسل / Kapta pekmez mi yoksa bal mı var?" soru cümlesinde olduğu gibi tabakta bir şey olduğu biliniyor fakat bu şeyin ne olduğunu, pekmez mi bal mı, olduğunu bilmek anlamında sorulduğunda tasavvur için kullanıldığı söylenmiştir. (Teftâzânî, 1991)

İstifhâm edatlarının asli anlamlarının dışına çıkarak, belâgî anlamlarda kullanılmasına ilişkin belâgat uzmanlarının örnek âyetler üzerinden yaptıkları tahliller kapsamlı olarak ifade edilmiştir. (Habenneke, 1416/1996)

İstifhamın, daha önce bilinmeyen bir konu veya tanınmayan bir şey hakkında soru sorarak bilgi istemek olduğu ifade edilmişti. Arapçada bu üslûp çeşidi, "أي، كم، كيف، أين، متى، أين، ما، هل، الهمة،" gibi istifham edatları yardımıyla yapılır. Zikrettiğimiz bu istifhâm edatlarının tümü Kur'ân-ı Kerîm'de kullanılmıştır. Ancak edatların kullanım sıklığı bakımından, Kur'an'da en fazla hemze/أ edatı kullanılmış, bundan sonra sırasıyla ما، أم ve هل istifham edatları takip etmiştir. (Atik, 2009: 88; Sekkâkî,1987: 308; Teftâzânî, 1991:427; Hâşimî, 1999: 85) Hemze edatı: 356, أم: 103, ما: 97 ve هل edatı ise: 86 yerde zikredilmiştir. (Bkz. Abulhamid, Muhammed, *el-Hemzetü'l-İstifhamiyye min Hasâisihâ'd-Dellâliyyeti fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, t.y.:332) Kur'an'da hemze istifham edatı ile başlayan bazı âyetler için bkz. el-Bakara, 2/6,140; Al-i İmran, 3/20,81; el-Maide, 5/116; Hud,11/72;Yusuf, 12/39; el-İsra, 17/61; en-Neml, 27/40,60,61,62,64;Yasin, 36/10,23; el-Enbiya, 21/36; el-Furkan, 25/4; Fussilet, 41/44; ez-Zuhuruf,58;Vakıa, 56/64,69; el-Mücadele, 58/13.

İstifhâm edatları, gerek Arap dilinde gerekse de Kur'an'da geniş bir kullanım alanına sahiptir. Çoğunlukla Kur'an dışı kullanımlarda olduğu gibi Kur'an'ın istifhâm üslûbunda da gerekli sebeplerden dolayı aslî anlamlarının dışında

yeni ve mecazî anlamlarda daha çok kullanılmıştır. Genel olarak kendi içerisinde harf ve isim istifham edatları olmak üzere iki temel başlık altında incelenmiştir. Hemze/ أ، هل، أم istifham edatları harf; geriye kalanlar ise, isim olan istifham edatları olarak ifade edilmiştir. (Abdulkerim, 1421/2000: 8)

Bu edatlar, kendi içerisinde karine ve delâletlerine göre sadece tasdik, sadece tasavvur ve hem tasdik hem tasavvur olmak üzere üç esas bölüm şeklinde tasnif edilmiştir. Mesela bunlardan hemze edatı, hem tasdik ve tasavvur için; هل edatı, sadece tasdik için ve geriye kalan edatlar ما، أيّان، متى، أنى، أين، كيف، أي، كم، ماذا، أي، من ise tasavvur için kullanılmaktadır. (Suyûtî,1407/187:1701; Habenneke, 1416/1996: 1/258; Hâşimî, 1999: 87)

Belâgat uzmanları Kur'an'da kullanılan istifhâm edatlarının birçoğunun gerçek manasının dışına çıkarak belâğî anlamlarda kullanıldığı tespitini yaparak, bunların kendi içerisinde kategorize edilmiş çok sayıda örneklerini detaylı olarak ifade etmişlerdir. (Suyûtî,1407/187: 1701; Habenneke, 1416/1996: 1/270-302)

Üslûp ve belâgat bağlamında kullanımlarına göre tasdik, tasavvur ve hem tasdik hem de tasavvur olarak kategorize edilen bu edatları, temel başlıklar şeklinde aşağıdaki tasnife göre ifade etmek mümkündür.

2. KUR'AN'DA TASDİK VE TASAVVUR İÇİN KULLANILAN İSTİFHÂM EDATLARI

Belâgat âlimleri, hemze edatının, hem tasdik hem de tasavvur için kullanılan tek edat olduğunu ifade etmişlerdir. (Kazvinî, 2003:158-159; Habenneke, 1416/1996: 1/258; Hâşimî, 1999: 87) Bu edat, Kur'an ve Arap dilinde soru, tesviye/eşitlik ve nida için kullanılmaktadır.(Abdulkerim, 1421/2000:19) Kur'an'da istifham edatları içerisinde en çok kullanılan edat, hemze edatıdır. Cümledeki asıl işlevi bilgi istemek olan hemzenin, kendisini diğer istifham edatlarından ayıran bazı özellikleri olduğu söylenmiştir. Hemze/أ، isim ve fiil cümlelerinin her ikisinin başına gelmektedir. Diğer soru edatları atıf ve şart edatlarından sonra gelirken, bu edat ise cümlelerin en başında gelmektedir. Aynı şekilde hemze edatının, âyetlerde hem olumlu hem de olumsuz anlamlarıyla kullanıldığı vakidir. (Suyûtî,1407/187: 1701; Hâşimî, 1999: 88)

Hemze edatı, tasdik amaçlı kullanıldığı yerlerde çoğunlukla aslî anlamıyla kullanıldığından cevabı da ya “نعم” ya da “لا” şeklinde olur. Ancak tasavvur amaçlı kullanıldığı yerlerde ise, cevabı “evet” veya “hayır” sözcükleriyle karşılık verme yerine daha çok muayyen hale getirme ve tereddüdü gidermek için kullanılır. (Kazvinî, 2003: 88)

Meselâ “أقام زيدٌ” “Zeyd kalktı mı?” soru cümlesinde, Zeyd'e isnat edilen kalkma eyleminin cevabı ya olumlu (نعم) ya da olumsuz (لا) şeklinde olduğundan, tasdik amaçlı kullanılmıştır. Ancak “أدب في الإناء أم عسل” “Kapta pekmez mi yoksa bal mı var?” soru cümlesinde ise, kapta bir şey olduğu biliniyor fakat bu şeyin pekmez mi bal mı olduğu, şüphe ve tereddüdünü gidermek için sorulduğundan tasavvur anlamında kullanıldığı ifade edilmiştir. (Teftâzânî, 1991: 411; Kazvinî, 2003:152; Haşimi, 1999: 88)

Belâgat uzmanları, hemze edatının özellikleri ve gerçek/aslî manasının dışındaki kullanım çeşitliliğine ilişkin birçok örneği delil olarak zikretmişlerdir. (Suyûtî,1407/187: 1701-1702; Habenneke, 1416/1996: 1/270)

“أومن كان ميتاً فأحييناه وجعلنا له نوراً يمشي به في الناس كمن مثله في الظلمات ليس بخارج منها كذلك زين للكافرين ما كانوا يعملون” “Ölü iken dirilttiğimiz ve kendisine insanlar arasında yürüyebileceği bir ışık verdiğimiz kimse, karanlıklar içinde kalıp ondan hiç çıkamayacak durumdaki kimse gibi olur mu? İşte kâfirlere yaptıkları böyle süslü gösterildi.” (Özek – Karaman vd, 1993: el-Enam, 6/122). Âyette zikredilen hemze istifham edatı, gerçek anlamının dışında inkârî istifham anlamını ifade eden bir üslûp şeklinde kullanılmış ve atıf harfi olan "و" dan önce gelmiştir.(Abdulkerim, 1421/2000:46) Yapısal olarak müspet formda bir cümle olmasına rağmen anlam yönüyle olumsuz/menfi bir anlam kazanmıştır. Yani “kimse gibi olur mu?” ibaresi, cümlelerin siyak-sibak ilişkisi bağlamında “kimse gibi olmaz” anlamını yüklenmiştir.

Hemze, fiil veya ismin başında yer almasına göre anlatıma farklı anlamlar kazandırmaktadır. Şöyle ki, şayet istifham edatı,“yaptın mı?”(أفعلت) şeklinde fiil ile başlamış ise o zaman şüphe fiilin bizzat kendisindedir ve bu sorudan maksat, “o fiilin varlığını” öğrenmekle ilgili olmaktadır. Eğer istifham “sen mi yaptın?” (أأنت فعلت) şeklinde isimle başlamışsa, bu durumda soru “failin kim olduğu” ile ilgili olup, tereddüt de fail ile ilgili olmaktadır. (Haşimi, 1999: 88; Dağdeviren, 2017: 5) Kur'an'da geçen şu âyette فَعَلْتَ هَذَا بِالْهَيْتَانِ يَا إِبْرَاهِيمُ “İbrahim, tanrılarımıza sen mi yaptın bunu? dediler.” Görüldüğü gibi isim cümlesinin başında kullanılan hemze edatıyla putperestler, sadece putlarının kırılmış olmasını dile getirmiyor, aynı zamanda putları kırma hadisesinin faili olan Hz. İbrahim (a.s.) tarafından gerçekleştirildiğini ikrar ettirmek istemişlerdir. (Cürçânî, 1988:113; Dağdeviren, 2017:5)

Kur'an-ı Kerim'de istifham hemzesinin aslî anlamının dışında belâğî/mecazî anlamlarda kullanıldığına ilişkin örnekleri alt başlıklar altında şu şekilde sıralamak mümkündür:

2.1.Tesviye Anlamında

Tesviye sözlükte, eşitleme, pürüzleri giderme, düzeltme veya iki durumdan birinin diğerine eşit olması gibi anlamlara gelmektedir. (İsfâhânî, 2009: 441) Bu üslûpla, eşitlik manası istifhâm yoluyla ifade edilir. Bu edat, dâhil olduğu cümlede kendisinden sonra gelen kelimeye masdar anlamı katar ve muadili de zikredilir. (Habenneke, 2016/1996: 1/288)

Örnek-I: “O inkâr edenleri uyarsan da uyarmasan da birdir. İman etmezler.” Bu âyette inzâr/uyarının yapılması ya da yapılmaması inkârcılar açısından aynı şeyi/tesviye anlamı ifade etmektedir. (el-Bakara, 2/6)

Örnek-II: “Onlar Sen öğüt versen de, vermesen de bizce birdir dediler.” (eş-Şuara, 26/136) Aynı şekilde bu âyetteki hemze edatı, tesviye/eşitlik anlamını ifade eden bir üslûp şeklinde kullanılmıştır.

2.2. İnkâr Anlamında

İnkâr, bilmenin zıddı, (İsfahânî, 2009: 823) çirkin olan, hoşlanılmayan ve kabul edilmeyen bir durumu (İbn Manzûr 1405/1985: 5/233) istifhâm yoluyla ifade etmektedir. İnkâr için kullanılan istifham, cümle de olumlu anlam taşıdığı gibi olumsuz anlam da taşır. (Habenneke, 1416/1996: 1/271) Kur’an’da istifham-ı inkârî tabiri gerçekleşmeyen şeyler ya da anlatılan olayın/hükümün aksini ifade etmek için kullanılır.

Örnek: “Peygamberleri dediler ki: Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında bir şüphe olabilir mi?” (İbrahim, 14/10) Bu âyette zikredilen hemze edatı, gökleri ve yeri yaratan Allah’ın varlığı ve birliği hakkında hiçbir şüphenin olmamasının gerektiğini istifham-ı inkârî üslûbu şeklinde kullanılmıştır. (Kurtubi, 1387/1967: 9/346)

İstifham-ı inkârî, üslup olarak, eğer bir iddiayı iptal için kullanılmışsa nefiy (olumsuzluk) anlamında; tekzip (yalanlama) için ise tevbih (azarlama) anlamında kullanıldığı ifade edilmiştir. (Dağdeviren, 2017: 6) Yine istifham-ı inkârî üslûbu cümlede mazi formunda kullanılmışsa tekzip anlamında; istikbal formunda kullanılmışsa tevbih ve takri’ (kınama-azarlama) anlamında olduğu ifade edilmiştir. (Habenneke, 1416/1916: 1/272)

2.3. Takrîr Anlamında

Takrîr istifhamının haber ve inşa olmak üzere iki çeşidinden söz edilmiştir. Eğer haber bağlamında istifhamla bahsedilen bilgi/haberle o şeyin ispatı talep edilmişse o zaman takrir diye isimlendirilir. Eğer inşa anlamında istifhamla kastedilen muhatabın yanında istikrara kavuşan bir iş/durum konusunda bunu onaylayarak itiraf etmesi için kullanılmışsa, bu durumda takrirî istifham olarak ifade edilmiştir. (Zerkeşî, 2006: 1/516, 518)

Ebu Hayyan Sibeveyh’ten yapılan nâkile göre takrirî istifhamın هل edatıyla kullanılmadığını sadece hemze ile kullanıldığı söylenmiştir. (Zerkeşî, 2006: 1/518)

Örnek-I: “Biz senin göğsünü açıp genişlemedik mi?” (el-İnşirah, 94/1) âyetteki hemze ile yöneltilen istifhamın cevabı “Evet, senin göğsünü açıp genişlettik.” anlamında olup, kullanılan hemze istifhâm edatı da olumlu ve takrirî manayı ifade etmek için kullanılmıştır. (Zerkeşî, 2006: 1/518)

Örnek-II: “O seni yetim bulup barındırmadı mı?” (İbn-i Manzûr, 1405/1985: 3/65) Bu âyette de aynı anlamda kullanılmıştır.

2.4. Tevbîh Anlamında

Tevbih, kınamak, ayıplamak ve azarlamak anlamlarına gelmektedir. Kişi kötü bir iş yaptığında, onu kınamak için kullanılır. (İbn-i Manzûr, 1405/1985: 3/65) Kur’ân-ı Kerim’de istifham hemzesi ile de ifade edilen bu durum, yapılması gereken bir işin yapılmaması veya yapılmaması gereken bir işin yapılması sebebiyle kullanılır. (Dağdeviren, 2017: 57)

Örnek-I: “Lut, kavmine dedi ki: Sizden önceki milletlerden hiçbirinin yapmadığı fuhşu mu yapıyorsunuz?” (el-Araf, 7/80) âyette geçen أَلَمْ تَأْتُوا fiilinin başındaki hemze, hem inkâr hem de tevbih/azarlamayı ifade eden bir üslûp için gelmiştir. (Abdulkerim, 1421/2000: 50)

Örnek-II: “Firavun: Ben size izin vermeden ona inandınız mı? dedi.” (el-Araf, 7/123) Aynı şekilde burada kullanılan hemze edatı, Firavun’un sihirbazların kendisinden izin almadan iman etmelerinden dolayı, istifham üslûbuyla onları azarlaması anlamındadır. (Abdulkerim, 1421/2000: 52)

2.5. Emir-Nehiy Anlamında

Emir, birisini bir şeyi yapması konusunda mükellef tutmak anlamında kullanılmaktadır. (İsfahânî, 2009: 88) Nehiy ise emirin zıddı olup, söyleyen kişinin kendisi dışındaki birisinden onu yapmamasını istemesidir. (Cürcanî,1983: 208) Edebî zevk ve üslûbun gereği olarak bazı durumlarda istifham edatları ve hemze, emir- nehiy anlamlarında kullanılmaktadır. (Hâşimî, 1999: 93)

Örnek-I: “Siz de Müslüman oldunuz mu?” (Al-i İmran, 3/20) âyetinde zikredilen istifham edatının, emir anlamında “Müslüman olun” anlamında kullanıldığı ifade edilmiştir. (Şevkânî, 2010/1431: 1/326)

Örnek-II: أَتَخْشَوْنَهُمْ فَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَوْهُ “Yoksa onlardan korkuyor musunuz? Bilin ki, Allah kendisinden korkmanıza daha layıktır.”(et-Tevbe, 9/13) Ayetinde zikredilen istifham edatlarından olan hemze ile “onlardan korkmayın” anlamında nehiy anlamını ifade eden bir üslûp kullanılmıştır. (Hâşimî, 1999: 92)

2.6. Taaccüb Anlamında

Taaccüb, insanın sebebini bilmediği bir şey karşısındaki durumu olarak tanımlanmıştır. (İsfahânî, 2009: 547) Bu yönüyle taaccübün Yüce Allah hakkında gerçek anlamıyla düşünülmesinin doğru olmadığı gibi, mümkün olamayacağı da ifade edilmiştir. Çünkü Allâmu'l-Ğuyûb olan Allah için hiçbir şeyin gizli kalması mümkün değildir. (İsfahânî, 2009) Kur’ân-ı Kerim’de istifham hemzesine şu âyetler örnek olarak gösterilmiştir.

Örnek-I: قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ “Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birisini mi yaratacaksın?” (el-Bakara, 2/30) Yani meleklerce insanın yaratılmasındaki hikmetin gizli olmasından dolayı onlar taaccüple bunun sebep ve hikmetini sormuşlardır. (Nursi, 2016: 202)

Örnek-II: أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ ثَلَاثُونَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ “Sizler Kitab(Tevrat) ’i okuduğunuz halde, insanlara iyiliği emredip kendiniz unutup musunuz? Aklınız kullanmıyor musunuz?” (el-Bakara, 2/44) Yüce Allah, İsrailoğullarının âlimlerine hitap ederek azarlama ve kınamanın taaccüple mezc olan bir üslûpla bu durumun hayret edilecek bir şey olduğuna dikkat çekmiştir. Çünkü Tevrat’ta yer alan hükümler, emir ve yasaklar umum ifade ettiği halde İsrail oğulları, kendilerini bunun dışında tutarak başkalarından yerine getirmelerini istemeleri, bu âyetin taaccüb üslûbuyla ortaya konulmuştur. (Habenneke, 1996: 278-279; İbn-i Atiyye, 2001: 1/136; Beğâvî, 2002: 1/30)

2.7. İstihzâ/Tehekküm Anlamında

Sözlükte “alay etmek” anlamındaki hez’ (hüzü’, hüzüv) kökünden gelen istihzâ, “başkasının söz ve davranışlarını kusurlu görmek veya göstermek amacıyla onu alaya alıp küçük düşürmek” mânasında kullanılır. (İsfahânî, 2009: 841; İbn Manzur, 1405/1985:1/83) Tehekküm kelimesi ise; küçük düşürmek, nağme ile söylemek, tekebbür, öfkenin kabarması, kendini beğenmek, karşı konulamayan sel baskını, öfke ve ahmaklığından yakıp yıkmak, devamlı bir surette yermek ve alay etmek anlamlarına gelmektedir. (İbn Manzur, 1405/1985: 12/617) Kur’an’da istihza ve tehekküm üslûbu bazı durumlarda istifham edatı olan hemze ile ifade edilmiştir. (Habenneke, 1416/1996: 1/300;Teftâzânî, 1991: 687)

Örnek-I: قَالُوا يَا شُعَيْبُ أَصَلَاتُكَ تَأْمُرُكَ أَنْ نَتْرَكَ مَا يَعْْبُدُ آبَاؤُنَا أَوْ أَنْ نَفْعَلَ فِي أَمْوَالِنَا مَا نَشَاءُ إِنَّكَ لَأَنْتَ الْحَلِيمُ الرَّشِيدُ: “Ey Şuayb, dediler, senin namazın mı sana, babalarımızın taptığı şeylerden yahut mallarımız üzerinde dilediğimizi yapmaktan vazgeçmemizi emrediyor?” (Hud, 11/87) ayetindeki istifhamın, istihzâ için kullanılmakla birlikte aynı zamanda alay etme ve küçümseme (tahkîr) anlamı taşıdığı da ifade edilmiştir. (Zemahşerî, 1995: 2/286; Neseî, 1998:2/78)

Örnek-II: فَرَاغَ إِلَى إِلَهِهِمْ فَقَالَ أَلَا تَأْكُلُونَ “Yavaşça putların yanına vardı.(Oraya konmuş yemekleri görünce) Yemiyor musunuz? dedi.” (es-Saffât, 37/91) İbrahim (a.s.), kavminin bayram günü kutsanmak ve hayır beklentisi ile putların önüne yiyecek bırakmalarına, taptıkları ilahlarının cansız/sahte ve konuşamayacağını göstermek için alaylı ve komik/tehekkümü bir üslûpla dikkat çekmiştir. (Habenneke, 1416/1996: 1/301; Neseî, 1998: 3/129; Nisaburî, 1996: 5/569)

3. KUR’AN’DA TADİK İÇİN KULLANILAN İSTİFHÂM EDATLARI

Tasdik, söz ve haberle ilgili bir şeyin doğruluğunu kabul etmek, bilmediği hükmün durumunu öğrenmektir. (Cürânî,1983:113; İsfahânî, 2009: 478) Belagat ilminde ise tasdik, bir şey hakkında yöneltilen istifham hükmünün, olumlu mu ya da olumsuz mu olduğunun öğrenilmek istenmesidir. (Kazvîni, 2003: 153)

Sadece tasdik anlamında kullanılan tek edat, هل edatıdır. هل harfinin, cümle içinde irabı yoktur. Kur’an’da هل edatı, hemze, mâ ve men’den sonra en çok –yaklaşık seksen defa- kullanılan edattır. (Abdulkerîm, 2000: 10) Hem isim hem de fiil cümlesinde هل edatı, tasdik için kullanılabilir. Dolayısıyla fiil cümlesi için, “هل قام زيد/Zeyd kalktı mı?” cümlesinde Zeyd için kıyamın meydana gelip gelmediğinin sübût ve tasdikinin هل edatıyla talep edilmesi söz konusudur. Aynı şekilde “هل عمرو قاعد /Amr oturan mıdır?” Cümlesinde, oturma fiilinin Amr tarafından gerçekleşip gerçekleşmediğinin tasdiki, isim cümlesinin başında zikredilen هل edatıyla talep edilmiştir. (Teftâzânî, 1991: 131-132)

هل edatı, daha çok fiil cümlelerin başında kullanılan bir edattır. فَهَلْ أَنْتُمْ شَاكِرُونَ “Siz şükredenler olur musunuz?” (el-Enbiya, 21/80) âyetinde فَهَلْ edatı, isim cümlesinin başında zikredildiğinden فَهَلْ أَنْتُمْ تَشْكُرُونَ cümlesi, فَهَلْ تَشْكُرُونَ cümlesine nispetle şükürün talep edilmesi anlamını daha açık ve daha kalıcı olarak ifade etmektedir. Çünkü sabit konumunda olan isim cümlesi formuyla bir şeyin ifade edilmesi, gelecekte teceddüt edecek/yenilecek olan muzari fiil formuyla ifade edilmesinden daha sabit ve kalıcı bir anlam yüklemektedir. (Kazvîni, 2003: 109; Hâşimî, 1999: 89)

Kur’an’da هل tasdik edatının, bazı durumlarda istifham anlamının dışına çıkararak mecazî yönler denilebilecek farklı manalarda kullanıldığına ilişkin birçok çeşidinden söz etmek mümkündür. Mesela, teşvik, emir, nefy, takrir, inkâr, temenni, tazim gibi anlamlarda kullanılanlar bunlar arasında en çok öne çıkanlarıdır.

3.1. Teşvik/Terğib Anlamında

Örnek-I: *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ* “*Ey iman edenler! Sizi acı bir azaptan kurtaracak bir ticareti size göstereyim mi?*” (es-Saff, 61/10) ayetinde geçen *هَلْ* istifham edatı, inananları kârlı büyük kazanç olan ahiret ticaretine yönelmelerine teşvik anlamını ifade eden bir üslûp şeklinde kullanılmıştır

Örnek-II: *هَلْ أَذُكُّكَ عَلَىٰ شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمُلْكًا لَا يَبْلَىٰ* (*Ey Âdem!*) *Sana, ebedilik ağacını ve sona ermeyecek bir mülkü/saltanatı, göstereyim mi?* (Tâhâ, 20/120) âyette geçen *هَلْ* istifham edatı, Şeytan’ın Hz. Adem’i (a.s.) yasaklı meyve ağacından yemesi için teşvik edici mecazî bir istifham üslûbu anlamında kullanılmıştır. (Habenneke, 1996: 1/290; İbn-i Aşûr, 1984: 16/193)

3.2. Emir/Nehiy Anlamında

Örnek: *إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ* “*Şeytan, içki ve kumarla, ancak aranızda düşmanlık ve kin sokmak; sizi Allah’ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçtiniz değil mi?*” (yani artık vazgeçtiniz.) (el-Mâide, 5/ 91) *فَهَلْ* edatı, artık bu yaptıklarınıza “son verin” şeklindeki mecazî bir anlamda emir ya da nehiy ifade etmek üzere kullanılmıştır. (Ebu Suud, t.y.: 12/86; Râzî, 1401/1981: 2/116; Habenneke, 1996: 289)

3.3. Nefiy/Olumsuzluk Anlamında

“*هَلْ*” edatının özelliklerinden biri de “nefiy/olumsuzluk” anlamında kullanılmasıdır. Bu durumda kendisinden sonra “*هَلْ*” edatı gelir. *هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ* “*İyiliğin karşılığı yalnız iyiliktir.*” (er-Rahman, 55/60) âyetinde *هَلْ* edatı nefiy anlamında kullanılmıştır. Ancak ibarenin *جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ* gibi *مَا* ile kurulmuş nefiy cümlesinden iki yönden farklı olduğu söylenmiştir. *Birincisi* *هَلْ* ile gerçekleşen nefiyde istifhâm anlamı zımnen varlığını devam ettirmektedir. Bazen nefiyle birlikte taaccüp, istinkâr gibi farklı anlamlar da bulunmaktadır. *İkincisi*, açık nefiy, haberi ikrar etmektedir. Dolayısıyla *وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ* ifadesi, konuşan kimseye ilişkin bir haber cümlesidir. İstifham yoluyla getirildiğinde ise maksat, muhatapı işe ortak ederek ondan da cevap beklemektir. Bu bağlamda *هَلْ عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ* denildiğinde muhatap cevap vermeye davet edilmekte, kendisinden *عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ* Peygamberin görevi sadece tebliğdir, cevabı beklenilmektedir. (Erdim ve Meydanoglu, 20; Salih, 1420/ 2000, 4/243- 244’dan naklen)

Örnek: *فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَىٰ مِنْ فُطُورٍ* “*Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun?*” (el-Mülk, 67/3) Buradaki *هَلْ* edatının kullanımı, hem Yüce Allah’ın kudretindeki mükemmelliğine, yaratmasındaki eşsizliğine ve kusursuzluğuna dikkat çekmek hem de aksini nefiy etmek için kullanılmıştır. (Zemaşerî, 1995: 6/171; Beydavî, 2000: 3/425; Abdulkerîm, 2000: 152; İsfâhânî, 2009: 640)

3.4. *هَلْ* Edatının *قَدْ* /Tahkik Edatı Anlamında Kullanılması

Bu edatın *قَدْ* gibi fiilin başına geldiğinden ve mana itibarıyla tahkik ifade ettiğinden dolayı onunla aynı anlamda kullanıldığı ifade edilmiştir. Özellikle Kur’an’da *آتَى* ile başlayan fiil cümlesinin başındaki *هَلْ* edatı, *قَدْ* tahkik harfinin ifade ettiği (muhakkak) anlamda kullanılmaktadır. (Hişam, 2015:1)

هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ “*İnsanın üzerinden henüz uzun bir süre geçmedi mi?*” (el-İnsan, 76/1). âyetinin, (*آتَى*, *هَلْ* (*عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ*) *قَدْ* şeklinde muhakkak insan üzerinden uzun bir süre geçmiştir anlamında olduğu ifade edilmiştir. *هَلْ* ile başlayan ayetler de aynı şekilde *قَدْ* anlamında kullanılmıştır. (Bkz. Tâhâ,20/9; Sad, 38 /21; ez-Zariyât, 51/24; en-Naziât, 79/15; el-Buruc, 85/17; el-Ğâşiye,88 /1)

4. *هَلْ* VE HEMZE İSTİFHAM EDATLARININ FARKLI KULLANIM ALANLARI

3.1. Hemze, hem tasdik hem de tasavvur için kullanılır ve tasavvur için kullanıldığında kendisinin muadili olan *أَمْ* edatı ile birlikte kullanılır. *هَلْ* ise, sadece tasdik için kullanılıp muadili bir edatla kullanılmaz. (Hişam, 2015: 18)

Örnek: *أَأَنْتُمْ تَزُرُّعُونَهُ أَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ* “*Onu siz mi bitiriyorsunuz, yoksa biz mi bitiyoruz?*” (Vakıa, 56/64) Hemze, muadili *أَمْ* edatıyla birlikte tasavvur için kullanılmıştır.

هَلْ أَنْتُمْ مُجْتَمِعُونَ “*Siz de toplanıyor musunuz?*” (eş-Şuara, 26/39) Bu âyette ise *أَمْ* edatı olmaksızın sadece tasdik için *هَلْ* edatı kullanılmıştır.

3.2. Hemze, hem olumlu hem de olumsuz cümlelerin en başında (sadâret)kullanılırken; *هَلْ* edatı, sadece müspet cümlelerin başında kullanılmaktadır. (Hişam, 2015: 20)

Örnek: *أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِالشَّاكِرِينَ* “*Allah şükredenleri daha iyi bilmez mi?*” (el-En’am, 6/53) Hemze, âyette menfi/olumsuz cümlelerin başında yer almıştır. *هَلْ* edatının ise, gerek bu âyetin başında gerekse başka benzer menfi anlamlı cümlelerin başında kullanılması söz konusu değildir.

3.3. Hemze, her zaman kelâmın/sözün en başında -ki buna atıf harfleri de dâhil olmak üzere -yer alırken; *هَلْ* edatı, her zaman kelâmın en başında yer almayabilir. Özellikle atıf harfleri ile kullanılmışsa bunlardan sonra kullanılır. (Hişam, 2015: 20)

Örnek: *أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ* “Onlar göklerin ve yerin melekûtuna (iç yüzlerine) bakmadılar mı?” (el-A’raf, 7/185). Hemze, atıf harfi olan و/vâv harfinden önce gelmiştir.

فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا “Rabbinizin size vadettiği şeyi gerçek olarak buldunuz mu?” (el-A’raf, 7/44) هل edatı, atıf harfinden sonra kullanılmıştır.

4.4. Kelamın siyaki, hemze edatına delil olduğu anlaşılırsa bu durumda hemze tahfif için hafzedilebilir. هل edatı için böyle bir durum mümkün değildir. (Hişam, 2015: 22)

Örnek: *... ben size izin vermeden ona iman mı ettiniz...?* (el-Araf, 7/123) ayetinde geçen iman fiilinin mazi formu, *أَمَنْتُمْ* şeklinde okunması gerekirken hemze istifham edatı, cümleye inkârî ve istib’âdî (imkânsız görme) anlam katarak tahfif için hafzedilmiş ve *أَمَنْتُمْ* şeklinde okunmuştur. (Zemâşerî, 1995: 2/490)

(Tahfif sözlükte, “خ ف ف/ف-h-f” kökünden türetilen ve kelimenin ortasındaki ف harfi ile sonundaki ف harfi müşedded kılınmış muzaaf yapıda bir kelime olup çabukluk, kolaylık(teshil),sürat gibi anlamlara gelmektedir. İbn-i Manzur,1985: 9/79; Tecvîd ıstılahında ise, hemzelerin ikisi de fethalı ise tahkik, ikincinin teshili veya uzatılması ve birincinin uzatılması şeklinde okunmasıdır. *أَعْجَبِي، أَعْجَبِي* lafızlarında olduğu gibi iki hemze fethalı geldiğinden birbirine katılarak uzatılarak okunmuştur. Bkz. Durmuş, 1998: 17/192)

3.5. Hemze, fiile benzeyen harflerin ve şart edatlarının başında yer alırken, هل edatı ise bunların başında yer almaz, sonra gelir. Hişâm, 2015: 23)

Örnek: *أَلَيْسَ لَأَنْتَ يُوسُفُ* “Yoksa sen gerçekten Yusuf musun?” (Yusuf, 12/90) Hemze edatı, harf-i müşebbehe ve tekid olan اِنِّ’den önce gelmiştir.

أَفَأَنْ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ “(Şimdi), O ölür ya da öldürülürse, gerisin geriye (eski dininize)mi döneceksiniz? (Al-i İmran, 3/144) Hemze edatı, hem atıf harfi hem de şart edatının başında gelmiştir.

5. KUR’AN’DA TASAVVUR İÇİN KULLANILAN İSTİFHAM EDATLARI

Hemze ve هل edatları dışında kalan diğer edatlar ise “مَنْ، مَتَى، أَيْنَ، كَيْفَ، أَيْ، كَمْ” edatları olup, bunlar isim adı altında kategorize edilmiş ve sadece tasavvur amaçlı olarak kullanılmışlardır. Aynı zamanda cümle içindeki konumlarına göre igrapta mahalleri de mevcuttur. (Haşimî, 1999: 90; Abdülkerîm, 2000: 11; Hişam, 2015: 18)

İnsan tabiatı gereği bazı durumlarda maksadını açık bir mana ile ifade etmek istemez. Böyle durumlarda maksadına dolaylı bir üslup tercih ederek işaret yoluyla değinmek istemektedir. (Habenneke, 1996:1/270) Bu bağlamda Kur’ân-ı Kerim muhataplarının seviye ve fehimlerine göre hitap eden bir üslup tercih ettiğinden, ifade biçimi de buna bağlı olarak farklılık arz etmektedir. Bu çerçevede Kur’an’da istifham üslûbu ve edatlarının, çok zengin bir kullanım alanına sahip olduklarını söyleyebiliriz. Kur’an’da, istifham edatlarından isim olanlar, aslî anlamlarının dışına çıkarak tasavvur ifade eden belâğî/mecazî anlamlarda kullanılmış ve bunlar nefiy, inkâr, tevbih, tazim, tahkir, istibtâ, taaccüp, tesviye, temenni, teşvik, medih, zemm gibi istifhâm üslûbunun çeşitli anlam inceliklerini ifade etmişlerdir.

“مَنْ”: Akıl sahiplerine yöneltilen ve teşhis edilmesini sağlayan bir soru edatıdır. (Sekkâkî, 1987: 311; Kazvinî, 2003: 110; Teftazânî, 1991/135-136)

“مَا”: Bir ismin/nesnenin ne anlama geldiği, mefhumun cinsi ve mahiyetinin ne olduğunun istenmesine yönelik kullanılan bir soru edatıdır. (Sekkâkî, 1987: 308; Kazvinî, 2003: 110)

“كَيْفَ”: Durum sormak için yöneltilen bir istifham edatıdır. (Sekkâkî, 1987: 313; Kazvinî, 2003: 112)

“أَيْنَ”: Mekân/yer için sorulan bir edattır. (Sekkâkî, 1987; Kazvinî, 2003)

“أَيْ”: Yerine göre hem كَيْفَ/durum hem de أَيْنَ/yer manasında kullanılan bir istifham edatıdır. (Sekkâkî, 1987; Kazvinî, 2003)

“أَيَّانَ ve مَتَى”: İki edat da “zaman” anlamında sorulan istifham edatlarıdır. Ayrıca nahiv ilminde, büyüklük ve yücelik ifade eden durumlar için “أَيَّانَ” kullanıldığı ifade edilmiştir. “عِزَّةٌ دِينِ يَوْمَ الدِّينِ” *عِزَّةٌ دِينِ يَوْمَ الدِّينِ* “Ceza/din gününün ne zaman olduğunu sorarlar” (ez-Zariyât, 51/12) âyeti buna örnek olarak verilmiştir. (Sekkâkî, 1987)

“أَيُّ”: Müşterek iki şey için geçerli olan durum için birini, diğerinden ayırma ve seçmede yöneltilen soru edatıdır. (Sekkâkî, 1987; Kazvinî, 2003)

“كَمْ”: Adet/sayı için sorulan bir edattır. İnşâî cümle için istifham anlamında kullanıldığı gibi haberî cümle için de kullanıldığı ifade edilmiştir. (Sekkâkî, 1987; Kazvinî, 2003; Teftazânî, 1991)

Belâgat âlimleri tarafından isim olarak kabul edilen bu edatların (Bkz. Haşimî, 1999: 90; Abdülkerîm, 2000: 11; Hişam, 2015: 1, 28) sözcük anlamlarına kısaca değindikten sonra Kur’an’da bir üslup çeşidi olarak aslî manalarının dışına çıkarak belâğî anlamlarda yaygın olarak kullanıldığına ilişkin örnek âyetler önemli bir yer tutmaktadır. Araştırma ve tespitlere göre bu edatların âyetlerdeki kullanım sıklığının azımsanmayacak çoklukta zikredilmiştir.

Belagat uzmanları, isim olan edatların aslî anlamları dışındaki kullanımlarını dikkate alarak, Kur'an üslûbu açısından belâğî anlamlara ilişkin yönlerini alt başlıklar şeklinde sıralayarak ilgili örnek âyetlerle destekleme yoluna gitmişlerdir. (Bkz. Habenneke, 2009: 1/270; Hâşimî, 1999: 91-95; Cârîm – Emin, 1999: 199) İsim gurubundaki istifham edatları başta olmak üzere tüm istifham edatlarının aslî anlamı dışındaki belâğî yönlerinin Kur'an'da bir üslûp çeşidi olarak tercih edilen istifham üslûbu ile anlam ilişkileri bağlamında tahlilleri şu şekilde ifade etmek mümkündür.

5.1. İnkâr Anlamında

Bir önceki bölümde hemze ve هل edatlarına ilişkin âyetlerden örnekler verdiğimizden burada çoğunlukla isim gurubu içerisinde değerlendirilen diğer edatlara örnek teşkil eden âyetler bu bölümde de yer verilecektir.

Örnek-I: *فَمَنْ يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ* “Allah'ın saptırdığını kim doğru yola erdirtirebilir? Onlar için herhangi bir yardımcı yoktur.” (er-Rûm, 30/29) Ayeti inkârî bir üslûpla Yüce Allah, hakkında sapıklıkla hükmettiği kimse için hidayetle hükmedecek kimsenin olmadığını, onları Allah'ın azabından alıkoymak için bir yardımcının da bulunmadığını ifade etmektedir. (Habenneke, 2009: 1/273)

Örnek-II: *مَا وَلَاَهُمْ عَنْ قِبَلَتِهِمُ الَّذِي كَانُوا عَلَيْهَا* “Onları yönelmekte oldukları kableden çeviren nedir.” (el-Bakara, 2/142) âyetindeki مَا edatı, inkârî anlamda kullanılmıştır. Ayrıca bu edatın, Müslümanların, Kudüs'te bulunan Mescid-i Aksa'dan Mescid-i Haram'daki Ka'be'ye yönelmelerindeki hikmet ve maslahatın ne olduğunu sormak için aslî anlamda kullanıldığı da ifade edilmiştir. (Zemahşerî, 1995: 1/337)

Örnek-III: *وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَفْضَى بَعْضُكُمْ إِلَى بَعْضٍ* “Siz birbirinizle haşır-neşir olduğunuz halde onu(mehiri) nasıl alırsınız?” (en-Nisa, 4/21) âyetindeki كَيْفَ istifham edatı, inkârî üslûp şeklinde kullanılmıştır. (Abdulkerîm, 2000: 34)

5.2. Tevbîh ve Takri' Anlamında

Kur'an-ı Kerîm'in istifham üslûbu bağlamında isim tasnifi altında yer alan edatların bir kısmı, bazı âyetlerde tevbih/kınama ve takri'/azarlama anlamında kullanılmıştır. (Bkz. Habenneke, 2009: 1/273; Cârîm - Emin, 1999: 199) Bunlardan bazıları şunlardır:

Örnek-I: *قَالَ يَا هَارُونَ مَا مَنَعَكَ إِذْ رَأَيْتَهُمْ ضَلُّوا* “(Musa), Ey Harun! Bunların dalâlete düştüğünü gördüğünde sana ne engel oldu dedi.” (Tâhâ, 20/92) âyetindeki مَا istifham edatıyla, tevbih ifade eden bir üslûp şeklinde Musa'nın (a.s.), Harun'a (a.s.) çıktığı ve azarladığı anlaşılmaktadır. (Zemahşerî, 1995: 4/105; Habenneke, 2009: 1/274; Bu âyette kullanılan مَا edatı, inkârî istifham anlamı taşıdığı da söylenmiştir. Bkz, Ebu Hayyam, 1328/1910, 6/271)

Örnek-II: *قَالَ أَتَعْبُدُونَ مَا تَنْجُبُونَ* (İbrahim) “Yonttuğunuz şeylere mi ibadet edersiniz? dedi” (es-Saffât, 37/95) âyetinde tevbih üslûbu ifade eden istifham edatlarından olan hemze ile Hz. İbrahim (as) kavmini azarlamıştır. (Habenneke, 2009: 1/274; Abdulkerîm, 2000: 121)

Örnek-III: *إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا هَذِهِ النَّمَائِلُ الَّتِي أَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ* “O (İbrahim), babasına ve kavmine: Şu karşısına geçip tapmakta olduğunuz heykeller de ne oluyor? demişti.” (el-Enbiya, 21/52). Ayette zikredilen مَا istifham edatı, tevbih (kınama), takri' (azarlama) ve tahkir anlamında kullanılmıştır. (Abdulkerîm, 2000: 88; Zemahşerî, 1995: 4/150)

Örnek-IV: *سَيَقُولُونَ لَئِنْ قُلْنَا لِلَّهِ فُلَانٌ لَنَنصُرَنَّكَ اللَّهُ فَتَلِي فَتَلِي* “(Bunların hepsi) Allah'ındır diyecekler. Öyle ise nasıl olup da büyüye kapılıyorsunuz? de.” (el-Müminün, 23/89) Ayette zikredilen فَتَلِي istifham edatı, كيف manasında tevbih ifade eden bir üslûp şeklinde kullanılmıştır. (Abdulkerîm, 2000: 93)

5.3. Nefiy Anlamında

Kur'an üslûbunda isim gurubu altındaki edatların bir kısmı da, aslî anlamının dışına çıkarak nefiy/olumsuzluk anlamında kullanılmıştır. (Hâşimî, 1999: 92)

Örnek-I: *وَمَنْ يَغْفِرَ الذُّنُوبَ إِلَّا اللَّهُ* “Allah'tan başka kim bağışlayabilir ki?” (Al-i İmran, 3/135) مَنْ edatı, üslûp olarak aslî anlamının dışına çıkarak nefiy ifade eden “Allah'tan başka kimse bağışlayamaz” anlamında kullanılmıştır. (Abdulkerîm, 2009: 32)

Örnek-II: *يَقُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ* “...Bu işten bize ne! (bize bir şey var mı?) diyorlardı....” (Al-i İmran, 3/154) Buradaki هَلْ istifham edatı, aslî anlamının dışına çıkarak nefiy üslûbu ifade eden bir şekilde kullanılmıştır. (Abdulkerîm, 2000: 32)

Örnek-III: *وَمَنْ أَضَدُّقٌ مِنَ اللَّهِ قِيلاً* “Sözce, Allah'tan daha doğru kim olabilir?” (en-Nisa, 4/122) Aynı şekilde مَنْ edatı nefiy anlamında kullanılmıştır. (Abdulkerîm, 2000: 37)

Örnek-IV: *كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ إِيْمَانِهِمْ* “İman etmelerinden sonra tekrar inkârçılığa sapan bir kavme Allah nasıl hidayet (nasip) eder?” (Al-i İmran, 3/86) كَيْفَ edatı bu âyette nefiy anlamında kullanılmıştır. (Abdulkerîm, 2000: 31) Yüce Allah böyle bir topluluğa hidayet nasip etmez anlamında olumsuzluk/nefiy anlamının öne çıktığını ifade edebiliriz.

Örnek-V: “ De ki: Hangi şey şahadetçe en büyüktür? De ki: benimle sizin aranızda Allah şahittir.” (el-Enam, 6/19) Aynı şekilde âyette zikredilen *أَيُّ* istifham edatı, nefiy anlamında kullanılmıştır. (Abdulkerim, 2000: 42) Buradaki *أَيُّ* edatı, Allah dışında şahitlik yapabilecek başka bir varlığın/şeyin olmadığını ifade etmek için kullanılmıştır.

5.4. Takrîr Anlamında

قر lafzı, sözlükte bir yerde sabit durma karar kılma, hareketsizlik, soğuktan donma (İbn Manzûr, 1985: 5/82; İsfâhânî, 2009:662) gibi anlamlara gelirken; tefil babından türetilen takrîr ise, onaylama, bildirme, kararlaştırma, ikrar etme gibi anlamlarda kullanılmaktadır. (İbn Manzûr, 1985: 5/ 82)

Takrîrî istifhamdan maksat ise, muhatapın bir iş/duruma ilişkin olarak, sahip olduğu bilgisinin kesinlik kazanmasına bağlı olarak kendisinin ikna edilmesi ve itirafta bulunmasını sağlamaktır. Başka bir ifadeyle muhatapın bilgisi ölçüsünde herhangi bir durum karşısında duygusal, düşünsel, olumlu ya da olumsuz şeyler hakkında ikna olarak itirafta bulunmasını sağlamaktır. (Habenneke, 1996: 1/275)

Kur’an üslubunun bir gereği olarak istifham edatları, âyetlerde bazı durumlarda asli anlamının dışına çıkarak takrîr anlamında kullanılmıştır. Hâşimî, 1999: 92; Habenneke, 1996: 1/270, 275-277) Bunlardan bazıları şu örneklerdir:

Örnek-I: “ Bak işte, tuzaklarının akıbeti nice oldu: Onları da, kavimlerini de(nasil) toptan helâk ettik!” (en-Neml, 27/51) Âyette kullanılan istifham edatı, taaccüp anlamıyla karışık takriri istifham anlamını ifade etmektedir. (Abdulkerim, 2000: 102)

Örnek-II: “ (Onlar mı hayırlı) Yoksa gökleri ve yeri yaratan, gökten size su indiren mi?” (en-Neml, 27/60). Zikredilen *مَنْ* edatı, takriri istifham üslubu şeklinde kullanılmıştır. (Abdulkerim, 2000: 103) Yani yerde ve göklerde gerçek hükümler sahibi olan, yağmuru yağdıran Allah’ın, onların ortak koştuğu şeylerden daha hayırlı olduğu somut delillerle teyit edilmiştir. Böylece müşriklerin ikna olmaları ve itirafta bulunmaları hedeflenmiştir.

Örnek-III: “Allah hüküm verenlerin en üstünü değil mi?” (et-Tin, 95/8) Zikredilen *أَلَيْسَ* istifham edatı takriri istifham anlamında kullanılmıştır. (Abdulkerim, 2000: 166)

Takrîrî istifham üslubunda, *ألم، أمن، أليس* gibi edatlar kullanılarak inkârî istifham üslubu şeklinde muhatapı ikrar ve itirafa davet etmek için ardından *بلى* kelimesi kullanılmaktadır. Bu tür cümlelerde maksat, olumsuz soruya olumsuz cevap verilerek anlamının olumlu olmasını sağlamaktır.

بلى شَرَحْتَ صَدْرِي âyetinin cevabı *“Biz senin göğsünü açıp genişlemedik mi?”* (el-İnşirah, 94/1) *بلى شَرَحْتَ صَدْرِي* “Evet göğsümü açıp genişlettin” şeklindedir. Yukarıdaki âyette zikredilen edat, istifham-ı inkârî üslubu şeklinde kullanıldığından cevabın takriri istifhamda tersi anlamı ifade edebilmesi için *بلى* kelimesinin kullanılması gerekir. Ancak hemze ve *هل* gibi istifham edatlarının, inkârî istifhâm anlamının dışında kullanılmaları durumunda ise takriri cevapta olumlu cümle için *نعم*, olumsuz cümle için *لا* lafzı kullanılır. (Habenneke, 1996: 1/277)

5.5. Tazîm ve Tefhîm Anlamında

Konuşan kişi, büyük ve görkemli/ihtişamlı bir şey gördüğünde buna karşı bazen yücelik ve büyüklük ifade eden taaccüp üslubuyla, bazen de başka istifham üsluplarıyla karşılık vermektedir. Mesela, kişi büyük ve muhteşem bir saray görse, hayretini gizleyemeyerek; “*bu saray da ne böyle! Nasıl yapıldı böyle? Kim yaptı bu sarayı?*” Şeklinde sorular sormasının temel mantığı ve maksadı cevap almak değil aksine etkisinde kaldığı sarayın güzelliğini ve ihtişamını ifade etmektir. (Habenneke, 1996: 1/283) Kur’an’da da bu üslup çeşidinin zaman zaman kullanıldığını ifade edebiliriz. Şu âyetleri, buna örnek olarak vermek mümkündür.

Örnek-I: “ Vay halimize! Derler, bu nasıl kitapmış! Küçük büyük hiçbir şey bırakmaksızın hepsini sayıp dökmüş!” (el-Kehf, 18/49) Bu âyette zikredilen *مَا* istifhâm edatı tazîm ve tefhim manasını ifade etmek için kullanılmıştır. Yoksa cevabı talep edilen bir istifham edatı değildir. (Habenneke, 1996: 1/283)

Örnek-II: “O’nun izni olmadan O’nun katında kim şefaate edebilir?” (el-Bakara, 2/255) Aynı şekilde *مَنْ* istifham edatı tazim ifade etmek üzere kullanılmıştır. (Hâşimî, 1999: 92) Bu edatın muhatap tarafından tasvip/takrîr edilmesi için nefiy anlamında kullanıldığı da ifade edilmiştir. (Bkz. Abdulkerim, 2000: 27)

5.6. Taaccüp Anlamında

Taaccüp, hayret ve şaşkınlık durumunda, kişinin gösterdiği fiilî tepkinin ifadesi anlamında kullanılmaktadır. (Habenneke, 1996: 1/278) Kur’an’da taaccüp üslubu birçok vesileyle oldukça etkili bir şekilde kullanılmıştır.

Taaccüp istifhamı ile hedeflenen şey ise, muhatap üzerinde şaşkınlık etkisi uyandırmaktır. Taaccüp, istiğrab gibi durumların hakiki anlamıyla Yüce Allah için kullanılması mümkün değildir. Zira onun ilminde her şeyin bilgisi, yaratılması, sıfatları ve kişinin geçireceği/yaşayacağı süreçlerin tüm özellikleri meydana gelmeden önce de

geçtiğinden bu üslûp çeşidi ve benzeri ifadelerin mecazî anlamlar için kullanıldığı söylenmiştir. (Habenneke, 1996: 1/278)

Örnek-I: كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمَيِّتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ “Siz ölüyken sizi diriltten Allah’ı nasıl inkâr edersiniz? Sonra sizi öldürecek, tekrar sizi diriltecek ve sonunda O’na döndürüleceksiniz.” (el-Bakara, 2/28) Âyette geçen كَيْفَ istifham edatı, azarlama ve kınamayı ihtiva eden taaccüb üslûbu şeklinde ifade edilmiştir. Âyette inkârcılara yönelik olarak kastedilen mana ise, sizlerin kendi kendinizi diriltememenizle birlikte, yoktan var edilmenize karşılık; Allah’ı inkâr etmeniz elbette şaşırılacak bir iştir. Tüm akıl sahipleri ve olgun kişilerin bunu şaşkınlık ve hayretle karşılaması gereken bir durumdur. (Habenneke, 1996: 1/278)

Örnek-II: وَتَفَقَّدَ الطَّيْرَ فَقَالَ مَا لِيَ لَا أَرَى الْهُدْهُدَ أَمْ كَانَ مِنَ الْغَائِبِينَ “(Süleyman) kuşları gözden geçirdi ve şöyle dedi: Hüdühüd’ü niçin göremiyorum? Yoksa kayıplara mı karıştı?” (en-Neml, 27/20) Süleyman (a.s.), bütün kuş türleri içerisinde geri kalma/gecikme gibi bir âdeti olmamasına rağmen Hüdühüd’ü göremeyince şaşkınlığını gizleyemeyerek taaccübü istifham üslûbu şeklinde sebebinin sormuştur. (Habenneke, 1996: 1/279)

5.7. Tahvîf-Tehvîl (Korkutma) Anlamında

Bir şey hakkında, büyüklükten dolayı duyulan korku, dehşet nedeniyle korku anlamını taşıyan istifham üslûbu olarak ifade edilmektedir. (Habenneke, 1996: 1/284)

Örnek-I: الْحَاقَّةُ ۝ مَا الْحَاقَّةُ ۝ وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْحَاقَّةُ “Gerçekleşecek olan; (Evet) nedir o gerçekleşecek olan? Gerçekleşecek olanın (kıyametin) ne olduğunu sen nereden bileceksin? (el-Hakka, 69/1-3) Burada zikredilen مَا istifham edatı, korkutma (tahvîf- tehvîl) anlamı katmıştır. (Habenneke, 1996: 1/284)

Örnek-II: الْقَارِعَةُ ۝ مَا الْقَارِعَةُ ۝ وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْقَارِعَةُ “Kapı çalan! Nedir o kapı çalan O kapı çalanın ne olduğunu bilir misin? (el-Karia, 101/1-3) Kıyametin dehşetinden haber veren bu âyetlerde benzer bir istifham üslûbu kullanılmıştır. Zikredilen edat, üslûp olarak korku, dehşet ve telaş gibi anlamlar katmıştır. (Habenneke, 1996: 1/285)

5.8. Teshîl ve Tahffif Anlamında

Konuşanın basit bir işle karşılaştığında “Bu iş kolay ve basittir” şeklinde ifade ettiği istifham üslûbu için kullanılmaktadır. Bu durum, kolay ve rahat bir iş için, tıpkı sürekli dağ sporu yapan idmanlı bir gencin bu dağa tırmanabilirim demesine benzetilmiştir. (Habenneke, 1996: 1/285)

Örnek-I: وَمَاذَا عَلَيْهِمْ لَوْ آمَنُوا بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقَهُمُ اللَّهُ وَكَانَ اللَّهُ بِهِمْ عَلِيمًا “Allah’a ve ahiret gününe iman edip de Allah’ın kendilerine verdiği (o’nun yolunda) harcasalardı ne olurdu sanki! Allah onların durumunu hakkıyla bilmektedir.” (en-Nisa, 4/39) Bu ayette iman etmenin kolay ve basit iş olduğu nefisler üzerinde hiçbir yük ve ağırlık oluşturmadığı istifham üslûbu şeklinde ifade edilmiştir. (Habenneke, 1996: 1/285)

Örnek-II: قُلْ هَلْ تَرَبَّصُونَ بِنَا إِلَّا إِحْدَى الْأُسْتَنْبِينَ “De ki: Siz bizim için ancak iki iyilikten birini beklemektesiniz.” (et-Tevbe, 9/52) Zikredilen هَلْ edatı, kolaylık ve hafiflik ifade eden anlamda kullanılmıştır. Zira münafıkların bekledikleri iki şey, müminler açısından ancak ya Allah yolunda şehâdet ki, bu onlara çok kolay gelen bir şeydir. Ya da Allah’ın yardımı; bu da tabiatıyla onlara çok sevimli gelen bir durumdur. (Habenneke, 1996: 1/285)

5.9. Tehdit ve Va’id Anlamında

Allah’ın emirlerini yapma ve yasaklarından kaçınma amacıyla insanların azap, ikâb ile uyarılması anlamında kullanılan bir üslûp çeşididir. Va’id lafzı, sadece azap ve kötülük durumlarına karşı kullanılan bir tehdit üslûbudur. (İsfâhânî, 2009: 875)

Örnek-I: فَهَلْ يَنْتَظِرُونَ إِلَّا مِثْلَ أَيَّامِ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِهِمْ “Onlar, kendilerinden önce gelip geçmiş toplumların (acıklı) günlerinin benzerlerinden başkasını mı bekliyorlar?” (Yunus, 10/102) Âyette zikredilen istifham edatı tehdit anlamını ifade eden bir üslûp şeklinde kullanılmıştır. Yani sizlere de ancak geçmiş milletlere isabet eden azap gibi bir azap isabet edeceği tehdidi yapılmaktadır.

Örnek-II: فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ “Bozguncuların sonu nasıl olduğuna bir bak!” (en-Neml, 27/14) Aynı şekilde istifham edatı üslûp olarak tehdit anlamını ifade etmektedir. (Abdulkerim, 2000: 101)

5.10. Teşvîk ve Terğîb Anlamında

Kur’an-ı Kerim’de teşvik ve terğîb manasında kullanılan lafızlar yapı olarak çoğunlukla emir formunda kullanılmaktadır. Dolayısıyla emir anlamında kullanılan istifham edatlarının bazı durumlarda terğîb/teşvik gibi anlaşılması mümkündür. (Habenneke, 1996: 1/290)

Örnek-I: مَنْ ذَا الَّذِي يَفْرِضُ اللَّهُ قَرْضًا حَسَنًا فَبُضَاعَةً لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً “Verdiğinin kat kat fazlasını kendisine ödemesi için Allah’a güzel bir borç verecek yok mu?(kimdir?)” (el-Bakara, 2/245) Zikredilen istifham edatı teşvik anlamında kullanılan bir üslûp özelliği taşımaktadır. Yani, Allah rızasına nail olmak için bu büyük sevap olan ödünç borç vermeye rağbet edin demektir. (Habenneke, 1996: 1/290)

Örnek-II: وَقَدْ بَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَكِّرٍ “*Andolsun! Biz Kur’an’ı öğüt alınsın diye kolaylaştırdık. (Ondan) öğüt alan yok mu?*” (el-Kamer, 54/12) Burada kullanılan istifham edatı teşvik anlamını ifade eden bir üslûp içerisinde kullanılmıştır. (Abdulkerim, 2000: 144)

5.11. Nehiy anlamında

Nehiy istifham üslûbu, anlam ve yapı itibariyle emir üslûbuna benzerliği olan bir üslûp çeşididir. Yani emir üslûbunda olduğu gibi ifade ettiği anlamın zıddı şeklinde anlaşılmıştır.

Örnek-I: يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ “*Ey insan! Seni Kerim olan Rabbine karşı aldatan nedir?*” (el-İnfitar, 82/6) مَا edatı, nehiy anlamını ifade eden bir üslûp içerisinde kullanılarak “*seni aldatmasın*” anlamını ifade etmektedir. (Habenneke, 1996: 1/291)

Örnek-II: أَتَخْشَوْنَ اللَّهَ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَوْهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ “*(Yoksa) Onlardan korkuyor musunuz? Eğer (gerçek) müminler iseniz, (bilin ki) Allah, kendisinden korkmanıza daha layıktır.*” (Tevbe, 9/13) Âyette zikredilen hemze istifham edatı nehiy ifade eden bir üslûp şeklinde kullanılarak “*onlardan korkmayın*” anlamındadır. (Habenneke, 1996: 1/291)

5.12. İstibtâ Anlamında

البطء, gecikme, erteleme, yürüyüşte yavaş olma anlamlarına gelirken; istif'al vezninden olan استبطاء/istibtâ lafzı ise, geciktirmeyi istemek, yavaşlatmak, tehir etmek, söz verilen şeyin gerçekleşmesinin yavaş/ağır olmasını isteme anlamlarını ifade etmektedir. (İsfâhânî, 2009: 131; Habenneke, 1996: 1/294) Kur’an’da zikredilen edatlar bazı durumlarda bu anlamı ifade ederler. Bunlardan olan متى edatı, bazı durumlarda istibtâ anlamını ifade eden istifham üslûbu şeklinde kullanılmıştır. (Habenneke, 1996: 1/294)

Örnek-I: يَقُولُ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصُرَ اللَّهُ أَلَا إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِيبٌ “*Peygamber ve beraberindeki müminler: Allah’ın yardımı ne zaman! dediler. Bilesiniz ki, Allah’ın yardımı yakındır.*” (el-Bakara, 2/214) Âyette zikredilen متى istifham edatı, istibtâ anlamında kullanılan bir istifham üslûbu çeşididir. Zira müminlere va’d edilen yardım geciktiğinden Allah’ın yardımı ne zaman! (gelecek) diyerek acele etmişlerdi. Oysa Yüce Allah’ın hikmeti gereği, acele edenlerin talepleri doğrultusunda vadettiği şey hemen gerçekleşmeyebilmektedir. (Habenneke, 1996: 1/295)

Örnek-II: وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ “*Doğru iseniz bu vaad (azap) ne zamandır? Diyorlar.*” (Yunus, 10/48) Zikredilen متى edatı, istibtâ anlamında kullanılmıştır. Yani inkârcıların Allah’ın va’dettiği azaba karşı ilgisiz olmalarından buradaki istifhamın kinaye anlamını ifade ettiği söylenmiştir. Çünkü müşrik inkârcıların, dinin azap tehditleriyle alay ederek ve yalanlayarak “*Eğer böyle bir azap varsa hemen gelse ya! Ya da bize hemen vaktini bildirsenize*” gibi sözlerle niyetlerinin aslında böyle bir azap gününü asla tasdik etmek olmadığı, istifham üslûbu şeklinde kinayeyle bildirilmiştir. (İbn-i Aşûr, 1984: 11/189)

5.13. Medih ve Zemm Anlamında

Sözlükte medh kelimesi, “bir insanı veya bir nesneyi yahut eylemi üstün bir özelliği dolayısıyla övme” anlamında kullanılmaktadır. (İbn Manzûr, 1985: 2/589; Tehânavî, t.y.: 712; Çağrı, 2003: 28/304) Zem(m) ise sözlükte, “bir insanı, bir nesneyi veya davranışı onda bulunan ya da bulunduğu iddia edilen kötü ve çirkin bir niteliği yüzünden yermek, kınamak, ayıplamak” anlamında masdar, bu şekilde kötileyici söz ve davranışları ifade etmek üzere isim olarak kullanılır. (İbn Manzûr, 1985: 12/220; Tehânavî, t.y.: 826; Çağrı, 2013: 44/233)

Kur’an’da istifham edatları bazı durumlarda medih ve zemm manasını ifade eden bir üslûp şeklinde kullanılmıştır. Bu istifham üslûbu medih için, konuşan kişinin direk medih ve senâ/övgüsüyle yapılmakta, zemm üslûbu için de zemme delâlet eden sözlü ve halî karineler kullanılmaktadır. (Bkz. Habenneke, 1996: 1/298)

Örnek-I: وَنَادَى فِرْعَوْنُ فِي قَوْمِهِ قَالَ يَا قَوْمِ أَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ “*Firavun kavmine şöyle seslendi: Ey kavmim! Mısır mülkü benim değil mi?*” (ez-Zuhruf, 43/51) âyetinde zikredilen hemze istifham edatı, övünme/medih anlamında bir üslûp şeklinde kullanılmıştır. (Abdulkerim, 2000: 133)

Örnek-II: أَلَيْسَ لَكُمْ أَخِيه مَيْتًا “*Sizden biriniz ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı?....*” (el-Hucurât, 49/12) Gıybet konusunda nâzil ola bu âyette, mümin kardeşini arkasından çekiştirmenin ne denli çirkin bir davranış olduğuna dikkat çekmek için zikredilen hemze edatı ve zemm anlamını ifade eden istifham üslûbu şeklinde ilginç bir benzetim/teşbih sanatı kullanılmıştır. (Nursi, 2016: 460) Aynı şekilde İnsanları zemmetmek (yermek) için âyette zikredilen hemze edatı aracılığıyla istifham üslûbuna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Zira âyetin her lafzı, kişinin arkasından sözle işlenen gıybet suçuna ayrı ayrı ve özel olarak bu manayı ifade etmek üzere bir araya toplandığı ifade edilmiştir. (Nursi, 2016)

5.14. Temenni ve Ümit Anlamında

Temenni/ümit istifhamı, gerçekleşmesi imkânsız olan işler ya da ulaşılması uzak görülen şeyleri ifade etmede kullanılan bir istifham çeşididir. (Habenneke, 1996: 1/293)

Örnek: فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَا أَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلْ غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ “Bizim için şefaathçılarımız var mı ki bize şefaath etsinler veya (dünyaya) geri döndürülmemiz mümkün mü ki, yapmış olduğumuz amellerden başkasını yapalım?” (el-Araf, 7/53) Zikredilen istifham edatı temenni ve ümit anlamında kullanılmıştır. Yani o inkârcıların temenni ettikleri şey ise, şefaathçılarının onlara şefaath etmesi ya da dünya hayatına tekrar döndürülerek güzel ameller işleme arzusudur. Ancak onlara ne böyle bir şefaathçının şefaath etmesi mümkündür ne de temenni ve ümitlerin gerçekleşmesi söz konusudur. Zira beklenti içerisinde oldukları şeyler dünya hayatıyla ilgili olduğu için, geri döndürülmelerinin imkânsızlığı sebebiyle istekleri reddedilmiştir. (Habenneke, 1996: 1/293)

5.15. Tahkîr, İstihâne ve İstihzâ Anlamında

Anlamca birbirine yakın olan bu kavramlar üslûp olarak, soru sorulan kişiyi (müstefhem) küçük düşürmek, alaylı bir üslûpla aşağılamak anlamında kullanılan bir üslûp çeşididir. (Habenneke, 1996: 1/297)

Esas itibariyle bu üslûp, müstefhem konumundaki kişide, doğrudan kendisine yönelik bir suçlama ya da hakaret sonucunu doğurmasa da istifham üslûbunun zımında hakaret, aşağılama ve alay etmeyi gösteren söz ya da davranışlardaki karineler yardımıyla anlaşılabilirliği ifade edilmiştir. (Habenneke, 1996: 1/297)

Örnek-I: وَإِذَا رَأَى الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَتَّخِذُونَكَ إِلَّا هُزُؤًا أَهْذَاءَ الَّذِي يَذُكُرُ إِلَيْهِمْ هُمْ يَذُكُرُونَ الرَّحْمَنُ هُمْ كَافِرُونَ “Kâfirler seni gördükleri zaman: Sizin ilâhlarınızı diline dolayan bu mu? diyerek seni hep alaya alırlar. Hâlbuki onlar, çok esirgeyici Allah’ın kitabın inkâr edenlerin ta kendileridir.” (el-Enbiya, 21/36) Âyetin siyak-sibak ilişkisi ve vurguya dikkat edilirse, zikredilen hemze istifham edatı, tahkir ve istihza anlamını ifade eden bir üslûp şeklinde kullanılmıştır.

Örnek-II: وَإِذَا رَأَى رَأُوكَ إِنْ يَتَّخِذُونَكَ إِلَّا هُزُؤًا أَهْذَاءَ الَّذِي بَعَثَ اللَّهُ رَسُولًا “Seni gördükleri zaman: Bu mu? Allah’ın peygamber olarak gönderdiği! diyerek hep seni alaya alıyorlar.” (el-Furkan, 25/41) Aynı şekilde bu âyette zikredilen edat, tahkir ve alay/istihza üslûbu şeklinde kullanılmıştır.

5.16. İnâs/İstinâs Anlamında

İnâs/İstinâs kelimeleri, lügatte tanıma, ünsiyet etme, aşına olma, ayırt etme, anlama, alıştırma, kibar/nazik olma gibi anlamlara gelmektedir. (İsfahânî, 2009:1/ 94; Mutçalı,1995: 29) İstifham üslûbu şeklinde kullanılmasındaki maksat ise, konuşan kişinin muhatabın vereceği cevabı bilmesine rağmen kendisine sorular yönelterek, diyalog kurmak için tercih edilen bir üslûp çeşididir. (Habenneke, 1996: 1/297-300)

Örnek: وَمَا تَلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَى “O sağ elindeki nedir, ey Musa?” (Tâhâ, 20/17) âyetindeki مَا istifham edatı, mecazî anlamda istinas için tercih edilen bir üslûp çeşidi olarak kullanılmıştır. (Hâşimî, 1999: 92; Habenneke, 1996: 1/300) Çünkü Yüce Allah’ın Musa’nın (a.s.) elindeki âsâ olduğunu bildiği halde istifhâm üslûbunu kullanmasındaki hikmet ve gâyenin, ilahî ve ulvî kelim karşısında kendinden geçtiğinden; içinde bulunduğu istiğrak âleminden peygamberi uyandırmak, emir ve yasakları tebliğ etmek olduğu ve bunun için diyalog üslûbunu tercih ettiği söylenmiştir. (Bkz. Kutub, t.y.: 10/32-33)

5.17. Tenbih Anlamında

Tenbih, sözlükte kalkmak, uykudan uyandırmak, uyarmak gibi anlamlara gelmektedir. (İbn Manzûr, 1985: 13/546) Tenbih kavramı gerçekte ise, meanî ilminin emir kısmı altında zikredilen ve emir anlamında kullanılan bir üslûp çeşididir. (Habenneke, 1996: 1/289)

Örnek-I: فَأَيْنَ تَذْهَبُونَ “Hal böyle iken nereye gidiyorsunuz?” (Tekvîr, 81/26) Zikredilen istifham edatı tenbih ifade eden üslûp anlamında kullanılmıştır. Yani ey insanoğlu uyanın! Hakikati idrakten yüz çevirerek uzak, batıl yollara gitmeyin manasını ifade etmektedir. (Habenneke, 1996: 1/289-290)

Örnek-II: كَيْفَ تَرَى إِلَى رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ وَلَوْ شَاءَ لَجَعَلَهُ سَاكِنًا ثُمَّ جَعَلْنَا الشَّمْسَ عَلَيْهِ دَلِيلًا “Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını görmedin mi? Eğer dileseydi, onu elbet hareketsiz kılardı. Sonra biz güneşi, ona delil kıldık.” (Furkan, 25/45) Zikredilen كَيْفَ ve hemze edatı, tenbih üslûbunu ifade etmek anlamında kullanılmıştır. Yani Allah’ın kâinattaki varlık delillerinden biri olan gölge mucizesine bakın, ibret alın, dikkat edin, üzerinde düşünün gibi anlamlar ifade eden uyarıcı nitelikte bir istifham üslûbu kullanılmıştır. (Bkz. Habenneke, 1996:1/289-290)

5.18. İstib’âd Anlamında

Çoğunlukla muhatap olan kişinin istifhamın konusuna ilişkin durumunun kendisinden gerçekleşmesini akıldan uzak görerek, şüphe ile bakmak anlamında kullanılan bir istifham üslûbu çeşididir. (Habenneke, 1996:1/299)

Örnek: أَنَّى لَهُمُ الذِّكْرَى وَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مُبِينٌ “Nerede! Onlarda öğüt almak? Oysa kendilerine gerçeği açıklayan bir elçi gelmişti.” (Duhan, 44/13) Zikredilen أَنَّى istifham edatı, istib’âd anlamını ifade eden bir istifham üslûbu şeklinde kullanılmıştır. Zira o inkârcıların kendilerine gelen apaçık bir elçiye rağmen bunun üzerinde düşünüp öğüt almaları akıldan uzak görülen bir iş olarak ifade edilmiştir. (Habenneke, 1996:1/300)

6. SONUÇ

İstifham üslûbunun, gerek Arap dili belâgatinde gerekse de Kur'an üslûbu çerçevesinde muhataplar üzerinde olumlu tepkilere dönüşmesinin en önemli iletişim kanallarından biri olduğunu ifade edebiliriz. Bu bağlamda, ortaya koyduğumuz bu çalışmayla Kur'an'da en çok kullanılan üslûp çeşitlerinden birisinin de istifham üslûbunun olduğunu hatta bu üslûp çeşidinin hemen hemen her sûrede ve Kur'an'ın geneline yayılmış olarak kullanıldığını ifade edebiliriz.

Kur'an, bu etkili iletişim tekniğini icra ederken en fazla yararlandığı araçların başında ise hiç şüphesiz istifham edatları gelmektedir. İstifham edatlarının, aslî anlamı dışında belâgî anlamlarda kullanılması, Kur'an üslûbu bağlamında ayrı bir önem taşımaktadır. Çünkü renkli ve zengin içerikli anlatım çeşitliliğiyle farklı muhatap kitleleri tarafından Kur'an mesajlarının rahat ve kolayca anlaşılmasını sağlamaktadır. Bu durum da hiç şüphesiz, Kur'an'ın en önemli vasıflarından olan insanlar için kılavuz ve hidayet olma gibi hedefleri gerçekleştirmede anlayış ve kavrayış bakımından birbirinden farklı muhatap kitlelerinin tümüne ait önemli bir rol üstlendiğini göstermektedir.

Bu çalışmayla ortaya konulan diğer önemli tespit de, Kur'an üslûbu çerçevesinde istifham üslûbunun kullanıldığı âyetlerdeki mesajların doğru anlaşılması ve orijinalliğini zedelemekten başka dillere sağlıklı çevirisinin yapılmasının bu üslûp yapısını ve kullanılan edatların gerçek anlamı dışındaki belâgî anlamlarını bilmekle mümkün olduğudur.

Bu minvalde makale, Kur'an'ın önemli üslûp çeşitlerinden biri olan istifham üslûbu aracılığıyla mesajların, seviye olarak birbirinden farklı muhatap kitleleri tarafından doğru anlaşılmasını hedeflemenin yanı sıra; Kur'an'ın istifhâm üslûbundaki belâgî yönleri ile mana ve lafızdaki muhteva zenginliğinin başka dillere çevirisi yapılırken dikkate alınmasının önemini ifade etmeye çalışmıştır.

KAYNAKÇA

1. Abdulkerim, Mahmud Yusuf. (2000/1421), *Uslûbu'l İstifham fi Kur'ani'l-Kerim*, Mektebetu'l-Gazzali, Şam.
2. Alûsî, Şihabud'din Seyyid Mahmud. (1994/1415), *Ruhu'l-Meanî*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye ,Beirut.
3. Atik, Abdülaziz. (2009), *İlmi'l-Meanî el-Beyan el-Bedî*, Dâru'n-Nehzatü'l-Arabiyye, Beyrût.
4. Beğâvî, Muhammed Hüseyin b. Mesud. (2002), *Meâlimu't-Tenzil*, Beirut: Daru İbn-i Hazm,
5. Beydavî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. (2000) *Envaru'l Tenzil ve Esraru Tevil*,Daru'l Reşîd, Dimeşk.
6. Bulut, Ali. (2015), *Belâgat: Meânî – Beyân – Bedî'*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.
7. Cârîm, Ali. Emin, Mustafa. (1999), *el-Belâgatu'l-Vâdiha*, Daru'l-Maarif, London.
8. Cürçânî, Abdulkahir. (1988), *Delâilu'l-Îcâz fi İlmi'l-Meanî*, Dâru Kutubi'l-İlmiyye, Beirut.
9. Cürçânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed. (1983),*Mu'cemu't-Ta'rifât*, Beirut.
10. Çağrıncı, Mustafa. (2013), “Zem”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV. Yayınları, İstanbul.
11. Dağdeviren, Alican. (2017), *Kur'ani Anlatımda İstifham Hemzesi, Usul İslam Araştırmaları*, 27, 49-72.
12. Deliser, Bilal. (2017), *Kur'an'ın Anlaşılmasında Bir Yöntem Olarak Üslûbu'l-Kur'an*, Karşılaştırmalı Dini Araştırmalar Dergisi, (Turkish Studies), Ankara, 12/27.
13. Ebu Hayyam, Muhammed b. Yusuf. (1328/1910), *Bahru'l-Muhît*, Matbatu's-Saade, Mısır.
14. Ebu Suud, Muhammet b. Muhammet Mustafa el-İskilibî el-İmâdî. t.y. *İrşadu'l- Akli's-Selim ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Mektebetu'r-Riyadi'l-Hadîse, Riyad.
15. Erdim, Enes - Ayşe Meydanoğlu. (2017), *Meânî İlmi Bağlamında Arap Dilinde İstifhâm ve Cevap Üslûbu*, Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi 22/2.
16. Fîrûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Ya'kûb. (2005), *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Müessetü'r-Risâle, 8. Basım, Beirut.
17. Hâşimî, Ahmed. (1999),*Cevâhiru'l-Belâğa fi'l-Meanî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'*,Hindavî Yayınları, b.y.
18. Habenneke, el-Meydânî, Abdurrahmân Hasan. (1416/1996), *el-Belâgatu'l-'Arabiyye, Üsüsühâ ve 'Ulûmuhâ ve Funûmuhâ*), 2 Cilt. ed-Daru's-Şamiye, 1. Basım, Beyrût.
19. Hişâm, İmâd el-Ma'mûr. (2015), *Kavâidu'l Lugati'l-Arabiyye, el-İstifham*, Rihletü't-Tefevvüki fi's-Sadis, b.y.
20. İbn-i Aşûr, Muhammed Tahir. (1984), *et-Tahrîr ve't-Tenvîr mine't-Tefsîr*, Daru't-Tunusiyye, Tunus.
21. İbn-i Atiyye, Muhammed b. Abdulkhak b. Ğâlib. (2001), *el-Muhararu'l-Vecîz*,Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Lübnan

22. İbn-i Manzûr, Cemaleddîn Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukrim. (1405), *Lisânu'l-Arab*, Neşru Edebi'l-Havze, Kum.
23. İsfâhâni, Rağib. (2009), *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an* (Thk. Safvan Adnan Davûdi), Daru'l-Şamiye, Beyrut.
24. Durmuş, İsmail. (2003), “*Meânî*” Diyanet İslam Ansiklopedisi, TDV. Yayınları, Ankara.
25. Kazvîni, el-Hatîb Celâlüddîn b. Muhammed b. Abdur-Rahman. (2003), *el-Îzâh fî 'Ulûmi'l-Belâga*, thk. İbrâhim Şemsüddîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
26. _____, (1904). *Telhis fî Ulûmi'l-Belâga*, Daru'l Fikri Gazaliyyi, Beyrut.
27. Kılıç, Hulusi. (1992), “*Belâgat*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, TDV. Yayınları, İstanbul.
28. Kırkız, Mustafa. , t.y., *Arap Belâgat Tarihi ve Gelişim Aşamaları*, Beyan Yayınları, İstanbul.
29. Kurtûbi, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed. (1387/1967), *el-Cami li Ahkâmi'l-Kur'an*, el-Mektebetu'l-Arabiyye, Kahire.
30. Merâğî, Ahmed Mustafa. (1950), *Tarihu Ulûmi'l-Belâga ve Tarîfu bi Ricâlihâ*, Matbaatu Mustafa el-Bâbî, Kahire.
31. Mutçalı, Serdar. (1995), *Arapça- Türkçe sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul.
32. Neseî, Abdullah b. Ahmed. Mahmud, (1998/1419), *Medariku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Tevîl*, Daru'l-Kelim't-Tayyib, Beyrut.
33. Nisaburî, Nizamü'd-din Hasan b. Muhammed b. Hüseyin. (1996/1416), *Ğarâibu'l-Kur'an Reğâibu'l-Furkân*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.
34. Nursî, Bediüzzaman Said. (2016), *Sözler*, TDV. Yayınları, Ankara.
35. _____, (2016), *İşarâtu'l-İ'caz*, TDV. Yayınları, İstanbul.
36. Özdoğan, M. Akif. (2011), “*Arap Dilinde Muhâtabı İkna Etme Açısından Haberî Cümlede Tekîd Edatlarının Rolü*”, KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 17,
37. Razî, Fâhru'd-Din. (1981/1401), *Mefatihü'l-Ğayb*, 12/86. Daru'l-Fikri, Beyrut.
38. Saraç, M. Ali. (2001), *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, Bilimevi, İstanbul.
39. Sekkaki, Ebu Yakub Yusuf b. Ebi Bekr Muhammed b. Ali. (1407/1987), *Miftâhu'l-Ulûm*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, II. Baskı, Beyrut.
40. Suyûtî, Celâleddin. (1407/1987), *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'an* (nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ), 2 Cilt. Beyrut.
41. Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah el-San'ânî. (2010/1431), *Fethu'l-Kadir*, Daru'l-Nevâdir, Kuveyt.
42. Teftâzânî, Sadu'd-din Mesud b. Ömer. (1991/1411), *Muhtasarü'l-Meanî*, Daru'l-Fikr, Kum.
43. _____, (1971) *el-Mutavvel Şerhu't-Telhîsi Miftâhi'l-Ulûmi* (Thk. Dr. Abulhamid Handavi), Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût.
44. Tehânavî, Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmîd b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî. t.y., *Keşşâfu Istilâhati Funûn*, b.y.
45. _____, (1971), *el-Mutavvel Şerhu't-Telhîs Miftahu'l-Ulum* (Thk. Dr. Abulhamid Handavi), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût.
46. Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Carullah Muhammed b. Ömer. (1995), *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavamızı't-Tenzîli ve Uyûni'l-Akavili fî Vucûhi't-Tevîl*, Mektebetu'l-A'bîkan, Riyad.
47. Zerkânî, M. Abdulazim. (1995), *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut.
48. Zerkeşî, Bedru'd-Din Muhammed b. Abdullah. (2006), *el-Bürhan fî Ulûmi'l-Kur'an*, Daru'l-Hadis, Kahire.